

ATTACHMENT DISORDERS (?) AMONG CHILDREN IN FOSTER CARE ZABURZENIA (?) PRZYWIĄZANIA WŚRÓD DZIECI W PIECZY ZASTĘPCZEJ

Magdalena Julita Zmysłowska^{1,A-F}

¹Wydział Nauk Społecznych, Katedra Pedagogiki Społecznej i Metodologii Badań Edukacyjnych,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

¹Faculty of Social Sciences, Department of Social Pedagogy and Educational Research Methodology,
University of Warmia and Mazury University in Olsztyn, Poland

Zmysłowska, M., J., (2024). Attachment disorders (?) among children in foster care / Zaburzenia (?) przywiązania wśród dzieci w pieczy zastępczej, *Social Dissertations / Rozprawy Społeczne*, 18(1), 40-53. <https://doi.org/10.29316/rs/177950>

Authors' contribution /
Wkład autorów:

- A. Study design /
Zaplanowanie badań
- B. Data collection /
Zebranie danych
- C. Data analysis /
Dane – analiza i statystyki
- D. Data interpretation /
Interpretacja danych
- E. Preparation of manuscript /
Przygotowanie artykułu
- F. Literature analysis /
Wyszukiwanie i analiza literatury
- G. Funds collection /
Zebranie funduszy

Tables / Tabele: 0

Figures / Ryciny: 0

References / Literatura: 72

Submitted / Otrzymano:
10.12.2023

Accepted / Zaakceptowano:
29.12.2023

Summary: The article aims to present the issue of changes in educational environments by children placed in various forms of foster care. The issue of social orphanhood resulting from the double rejection of children was discussed. Bowlby's attachment theory was presented. The issue of the effects of social orphanhood and the consequences suffered by children due to changes in their educational environments were analyzed.

Material and methods: Analysis of articles dealing with the issue of social orphanhood, its consequences, and the effects of changes in foster environments by children.

Results: The changes in children's foster environments have a negative impact on their socio-emotional development.

Conclusions: In the implementation of care and educational functions for children in foster care, the possibility of attachment disorders affecting the development of children's relationships with other people should be taken into account.

Keywords: foster care, social orphanage, attachment theory, consequences of changes in foster environments

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie problematyki zmian środowisk wychowawczych przez dzieci umieszczone w różnych formach pieczy zastępczej. Omówiono kwestię sieroctwa społecznego będącego efektem podwójnego odrzucenia dzieci, najpierw przez rodzinę naturalną, a następnie przez opiekunów zastępczych. Przedstawiono teorię przywiązania Bowlby'ego i podjęto próbę wskazania możliwości jej wykorzystania w odniesieniu do dzieci w pieczy zastępczej. Analizie poddano także kwestię skutków sieroctwa społecznego oraz konsekwencje ponoszone przez dzieci w związku ze zmianami środowisk wychowawczych.

Materiał i metody: Analiza artykułów i rozdziałów z monografii poruszających problematykę sieroctwa społecznego, jego konsekwencji oraz skutków zmian środowisk zastępczych przez dzieci.

Wyniki: Przedstawione w artykule badania pozwalają stwierdzić, że zmiany środowisk zastępczych przez dzieci wpływają niekorzystnie na ich rozwój społeczno-emocjonalny.

Wnioski: W realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczych wobec dzieci w pieczy zastępczej należy uwzględnić możliwość wystąpienia zaburzeń w sferze przywiązania wpływających na kształtowanie relacji dzieci z innymi ludźmi.

Słowa kluczowe: piecza zastępcza, sieroctwo społeczne, teoria przywiązania, konsekwencje zmian środowisk zastępczych

Address for correspondence: Magdalena Julita Zmysłowska, Faculty of Social Sciences, Department of Social Pedagogy and Educational Research Methodology, University of Warmia and Mazury University in Olsztyn, Poland, Oczapowskiego 2, 10-719, Olsztyn, Polska; email: magdalena.zmyslowska@uwm.edu.pl ORCID: 0000-0003-3424-1446

Copyright by: John Paul University in Białą Podlaska, Magdalena Julita Zmysłowska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0). License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

Introduction

In 2022, 56,240 children were in family foster care and 16,752 in institutional forms (CSO, 2023). An analysis of data from the Central Statistical Office also shows that foster care environments for individual children regularly change. Thus, 2,107 children were transferred from family foster care to another form of foster care, and 1,078 to institutional forms. With regard to the movement of children in institutional foster care, 4043 children were placed in other types of institutional care and 3414 in family care. This means that the total number of children who have changed foster environment at least once in 2022 is 10,642.

The consequences of these changes are borne mainly by the children, who experience double rejection: first by their natural parents and then by their foster parents, with whom they should establish a relationship and among whom they should feel safer than in the family home. This rejection by foster parents is what Irena Jundziłł (1992) and Marzena Ruszkowska (2015) call secondary social orphanhood. The movement of children between foster environments and their various forms is not a new phenomenon. This problem was already highlighted by Józefina Hryniewicz (2006), who conducted research in 2004-2005. She described the situation of socialization-type child care facilities in the Mazowieckie, Łódzkie, Pomorskie and Warmińsko-Mazurskie voivodeships, in which children previously residing in foster families lived. A similar trend could be observed in Podlasie (Januszkiewicz, 2011).

In this article I consider the issue of children's social orphanhood and its consequences, highlight the importance of the bond between children placed in foster care and their carers, and analyse the consequences of changes in the foster environment.

(Social) orphanhood and its consequences

The concept of social orphanhood has raised concerns among some researchers (Baron, 2014), particularly in relation to children placed in foster care who have one or both parents. Nevertheless, the term has functioned in the literature and has been used by foster care researchers. Instead of

Wprowadzenie

W 2022 roku 56 240 dzieci przebywało w rodzinnej pieczy zastępczej, a 16 752 – w formach instytucjonalnych (GUS, 2023). Z analizy danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika również, że regularnie dochodzi do zmiany środowisk zastępczych w przypadku poszczególnych dzieci. I tak z rodzinnej pieczy zastępczej do innej formy tego typu zostało przeniesionych 2107 dzieci, a do form instytucjonalnych – 1078. Jeżeli chodzi o ruch dzieci w instytucjonalnej pieczy zastępczej, to 4043 wychowanków trafiło do pieczy instytucjonalnej innego typu, a do form rodzinnych – 3414 dzieci. Oznacza to, że łączna liczba dzieci, która w 2022 roku zmieniła środowisko zastępcze co najmniej raz, wynosi 10 642.

Konsekwencje tych zmian ponoszą głównie dzieci, które doświadczają podwójnego odrzucenia: raz przez rodziców naturalnych, a następnie – przez rodziców zastępczych, z którymi powinny nawiązać relacje i wśród których powinny czuć się bezpieczniej niż w rodzinnym domu. To odrzucenie przez rodziców zastępczych Irena Jundziłł (1992) i Marzena Ruszkowska (2015) nazywają sieroctwem społecznym wtórnym. Wędrowanie dzieci między środowiskami zastępczymi i ich różnymi formami nie jest zjawiskiem nowym. Na problem ten zwróciła już uwagę Józefina Hryniewicz (2006), prowadząca badania w latach 2004-2005. Opisała ona sytuację placówek opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego w województwach mazowieckim, łódzkim, pomorskim oraz warmińsko-mazurskim, w których mieszkały dzieci przebywające wcześniej w rodzinach zastępczych. Podobną tendencję można było zauważyć na Podlasiu (Januszkiewicz, 2011).

W artykule rozważam kwestię sieroctwa społecznego dzieci oraz związane z tym konsekwencje, wskazuję na znaczenie więzi między dziećmi umieszczonymi w pieczy zastępczej a ich opiekunami oraz analizuję konsekwencje zmian środowiska zastępczego.

Sieroctwo (społeczne) i jego konsekwencje

Pojęcie sieroctwa społecznego budzi zastrzeżenia niektórych badaczy (Baron, 2014), w szczególności w odniesieniu do dzieci umieszczonych w pieczy zastępczej, które mają jednego lub oboje rodziców. Niemniej jednak termin ten funkcjonował w literaturze przedmiotu i był

the term “social orphanhood”, the term “family orphanhood” is proposed, indicating that children placed in foster care have parents. Alicja Kurcz (2006, p. 732) understands family orphanhood as: a child’s social situation created as a result of a disturbed or complete lack of parental care, requiring intervention and short- or long-term pedagogical and social interventions aimed at normalising the child’s development conditions by using alternative forms of compensatory foster care and working towards the recovery of the ability to fulfil care and educational functions. Family orphanhood can be considered as covert, when children experience emotional rejection from their parents, or overt, when it concerns children growing up in dysfunctional families in which they are exposed to disorders of normal development (Kurcz, 2006). Overt family orphanhood also applies to children who are in foster care. It seems that simply removing the concept of social orphanhood will not change the thinking about foster care as such, and will certainly not contribute to greater involvement of natural parents in improving the situation to enable children to return to the family home.

For the purposes of this article, however, the author decided to use the definition of social orphanhood, being aware that it is associated with certain limitations and does not fully reflect the situation of children placed with foster families or in foster care. The author referred to the meanings given to the notion of social orphanhood in order to specify the group of children who have parents and are raised in foster environments. After all, it is not the concept itself that is important, it is the creation of a permanent, safe and reasonably stable environment conducive to children’s development, whether these children are referred to as social orphans or not.

Social orphanhood is defined as a condition in which a child is deprived of his or her natural family environment as a result of family breakdown (Okoń, 2001) and care is taken over by other persons or institutions (Badora, 2002; Ruszkowska, 2013b). This phenomenon mainly concerns the legal and psychological state, the experiences that accompany the child, as well as the manifested behaviours, which are symptomatic of an emerging process that is long-lasting and sometimes develops over years within the family (Olearczyk, 2007).

używany przez badaczy zajmujących się problematyką pieczy zastępczej. W zamian za określenie „sieroctwo społeczne” proponuje się „sieroctwo rodzinne”, wskazując na fakt, że dzieci przebywające w środowiskach zastępczych mają rodziców. Alicja Kurcz (2006, s. 732) rozumie sieroctwo rodzinne jako: sytuację społeczną dziecka powstałą w wyniku zaburzonego lub zupełnego braku opieki ze strony rodziców, wymagającą interwencji i krótko lub długoterminowych oddziaływań pedagogiczno-socjalnych, mających na celu normalizację warunków rozwoju dziecka przez zastosowanie alternatywnych do opieki rodziny naturalnej form kompensacyjnej opieki zastępczej i pracy w kierunku odzyskania zdolności do wypełnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Sieroctwo rodzinne można rozpatrywać jako ukryte, gdy dzieci doświadczają odrzucenia emocjonalnego ze strony rodziców, lub jawne, gdy dotyczy dzieci wychowujących się w rodzinach dysfunkcyjnych, w których są narażone na zaburzenia prawidłowego rozwoju (Kurcz, 2006). Sieroctwo rodzinne jawne dotyczy również dzieci, które przebywają w pieczy zastępczej. Wydaje się, że samo usunięcie pojęcia sieroctwa społecznego nie spowoduje zmiany myślenia o pieczy zastępczej jako takiej i z pewnością nie przyczyni się do większego zaangażowania rodziców naturalnych w poprawę sytuacji, która umożliwiłaby powrót dzieci do domu rodzinnego.

Na potrzeby niniejszego artykułu autorka zdecydowała się jednak skorzystać z definicji sieroctwa społecznego, mając świadomość, że wiąże się ono z pewnymi ograniczeniami i nie w pełni oddaje sytuację dzieci umieszczonych w rodzinach zastępczych czy placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Autorka odniosła się do znaczeń nadawanych pojęciu sieroctwa społecznego, by dookreślić grupę dzieci mających rodziców i wychowywanych w środowiskach zastępczych. W końcu nie o samo pojęcie chodzi, ważne jest, by stworzyć dzieciom stałe, bezpieczne i w miarę stabilne warunki sprzyjające ich rozwojowi, bez względu na to, czy dzieci te określa się mianem sierot społecznych, czy też nie.

Sieroctwo społeczne definiuje się jako stan, w którym dziecko jest pozbawione naturalnego środowiska rodzinnego na skutek rozbitcia rodziny (Okoń, 2001), a opiekę nad nim przejmują inne osoby lub instytucje (Badora, 2002; Ruszkowska, 2013b). Zjawisko to dotyczy przede wszystkim stanu prawnego i psychicznego, przeżyć, które

Social orphanhood, in terms of its sources, can be divided into legal, random, social as a result of family disintegration and resulting from rejection (Cudak, 1998), and its consequences depend on many factors, such as the age at which the child became a social orphan, the traumas experienced, the conditions and course of the process of separation from parents and the quality of contacts with the family (Ruszkowska, 2017), as well as the environment in which the child is raised after leaving the family home (Węgierski, 2006).

Children experiencing social orphanhood face loneliness (Yaqoob, Qamar, Yasin, 2021), characterised by feelings of lack of love and understanding, feelings of rejection and lack of acceptance, which has a negative impact on the child's social-emotional adjustment. A state of prolonged loneliness triggers defence mechanisms to reduce the suffering of rejection. These mechanisms include denial, suppression, repression, apathy, escape into the unreal world, as well as various forms of aggression or addiction (Olearczyk, 2007; Czeredreka, 1987). Loneliness often correlates with hostility, aggression, depression, dissatisfaction with oneself, low self-esteem, a sense of the unfairness of the world and general anxiety (Rembowski, 1989). In addition, these children experience personality disorders and relationship difficulties (Dorsey et al., 2015; Shafiq, Haider, Ijaz, 2020). Disrupted communication with others triggers negative emotions, contributes to an inappropriate self-image, lowered self-esteem, increased stress levels (Mohammadzadeh, Awang, Ismail, & Kadir Shahar, 2018), poor coping with internal and external stressors (Gavița, David, Bujoreanu, Tiba, & Ionuțiu, 2012) and contributes to psychosocial problems (Zhou, 2012). One of the consequences of children's social orphanhood includes school difficulties, which result from lowered self-esteem, lack of self-confidence and a reluctance to make efforts (Czeredreka, 1987; Kelm, 1983).

The failure of a child's carers to meet such basic needs as love, kindness or care adversely affects psycho-physical development, causing developmental delays and difficulties in building a sense of security and belonging (Czeredreka, 1987). Children who do not feel loved by their parents experience stress that they cannot always cope with. Consequently, they manifest educational difficulties and, if they do not receive

towarzyszą dziecku, a także manifestowanych zachowań, będących symptomem tworzącego się procesu, który jest długotrwały i rozwija się czasami przez lata wewnątrz rodziny (Olearczyk, 2007).

Sieroctwo społeczne, ze względu na jego źródła, można podzielić na prawne, losowe, społeczne jako skutek dezintegracji rodziny oraz wynikające z odrzucenia (Cudak, 1998), a jego konsekwencje zależą od wielu czynników, takich jak wiek, w którym dziecko stało się sierotą społeczną, przeżytych traum, uwarunkowań i przebiegu procesu odłączania od rodziców oraz jakości kontaktów z rodziną (Ruszkowska, 2017), a także od środowiska, w którym wychowuje się po opuszczeniu domu rodzinnego (Węgierski, 2006).

Dzieci doświadczające sieroctwa społecznego borykają się z osamotnieniem (Yaqoob, Qamar, Yasin, 2021), którego charakterystyczną cechą jest poczucie braku miłości i zrozumienia, poczucie odrzucenia oraz braku akceptacji, co ma negatywny wpływ na dostosowanie społeczno-emocjonalne dziecka. Stan długotrwałego osamotnienia wywołuje mechanizmy obronne, mające na celu zmniejszenie cierpienia z powodu odrzucenia. Wśród mechanizmów tych wyróżnia się: zaprzeczanie, tłumienie, wyparcie, apatię, ucieczkę w świat nierealny, jak również różnorodne formy agresji czy uzależnień (Olearczyk, 2007; Czeredreka, 1987). Samotność często koreluje z wrogością, agresją, depresją, niezadowoleniem z siebie, niską samooceną, poczuciem niesprawiedliwości świata i ogólnym lękiem (Rembowski, 1989). Dzieci te doświadczają ponadto zaburzeń osobowości i trudności w relacjach z innymi (Dorsey i in., 2015; Shafiq, Haider, Ijaz, 2020). Zaburzona komunikacja z innymi osobami wywołuje negatywne emocje, wpływa na nieprawidłowy obraz siebie, zaniżoną samoocenę, podwyższony poziom stresu (Mohammadzadeh, Awang, Ismail, Kadir Shahar, 2018), słabe radzenie sobie z wewnętrznymi i zewnętrznymi stresorami (Gavița, David, Bujoreanu, Tiba, Ionuțiu, 2012) oraz przyczynia się do problemów psychospołecznych (Zhou, 2012). Jedną z konsekwencji sieroctwa społecznego dzieci są także trudności szkolne, które wynikają z obniżonej samooceny, braku wiary we własne możliwości i z niechęci do podejmowania wysiłku (Czeredreka, 1987; Kelm, 1983).

Niezaspokojenie przez opiekunów dziecka tak podstawowych potrzeb, jak miłość, życzliwość czy troska, wpływa niekorzystnie na

timely support, they are unable to adapt to life in society (Hungarian, 2006). These children feel unneeded, marginalised in family life, experience psychiatric disorders, personality disorders and have difficulties in establishing relationships with others (Czeredrecka, 1987; Dorsey et al, 2015; Shafiq et al, 2020; Maciaszkowa, 1991).

The importance of the bond between the child and the adult carer

Attachment theory has evolved into a basic model of child development and serves as the basis for cognitive and behavioural development throughout the lifespan (Cassidy, Shaver, 1999) and, in the case of foster care, is the core of the professional consensus on the importance of matching the foster environment to the child's needs and securing social bonds with significant adult carers (Bowlby, 1988; D'Andrade, 2005; Steinhauer, 1991; Pecora, Whittaker, Maluccio, Barth, DePanfilis, 2009; Steinhauer, 1991).

The bond a child establishes with a caregiver can be understood as a biological-social relationship, mainly needed by infants to survive and grow up safely (Jadczyk-Szumiło, 2016). The quality of this bond determines whether the child will be able to establish correct relationships with other people in the future. Sensitive caregivers help the child cope with agitation and distress (Schore, 2001), and as the child grows, the need for physical closeness is alleviated by an awareness of the availability of a caregiver who is there to help (Kobak, 1999). This also applies to children who gain a sense of security and attachment with foster carers (Dozier, Stovall, Albus, Bates, 2001; Steele, Hodge, Kaniuk, Hillman, Henderson, 2003).

There are four types of attachment: trusting-secure, anxious-avoidant, anxiety-ambivalent (Ainsworth, Blehar, Waters, Wall, 1978) and disorganised. The most beneficial style is the secure style, which is formed in the relationship with the parent and influences the child's ability

rozwoj psychofizyczny, powodując opóźnienia rozwojowe i trudności w budowaniu poczucia bezpieczeństwa i przynależności (Czeredrecka, 1987). Dzieci, które nie czują się kochane przez rodziców, doświadczają stresu, z którym nie zawsze potrafią sobie poradzić. W związku z tym przejawiają trudności wychowawcze i jeśli nie otrzymają wsparcia w odpowiednim momencie, to nie potrafią przystosować się do życia w społeczeństwie (Węgierski, 2006). Dzieci te czują się niepotrzebne, zepchnięte na margines życia rodzinnego, doświadczają zaburzeń psychicznych, zaburzeń osobowości oraz mają trudności w nawiązywaniu relacji z innymi (Czeredrecka, 1987; Dorsey i in., 2015; Shafiq i in., 2020; Maciaszkowa, 1991).

Znaczenie więzi między dzieckiem a dorosłym opiekunem

Teoria przywiązania przekształciła się w podstawowy model rozwoju dziecka i służy jako podstawa poznawczego i behawioralnego rozwoju w ciągu całego życia (Cassidy, Shaver, 1999), a w przypadku pieczy zastępczej stanowi istotę profesjonalnego konsensusu co do znaczenia dopasowania środowiska zastępczego do potrzeb dziecka oraz zabezpieczenia więzi społecznych ze znaczącymi dorosłymi opiekunami (Bowlby, 1988; D'Andrade, 2005; Steinhauer, 1991; Pecora, Whittaker, Maluccio, Barth, DePanfilis, 2009; Steinhauer, 1991).

Więź, jaką dziecko nawiązuje w relacji z opiekunem, rozumieć można jako relację biologiczno-społeczną, potrzebną głównie niemowlętom, by mogły przeżyć i bezpiecznie dorosnąć (Jadczyk-Szumiło, 2016). Od jakości tej więzi zależy, czy w przyszłości dziecko będzie umiało nawiązywać poprawne relacje z innymi ludźmi. Wrażliwi opiekunowie pomagają dziecku w radzeniu sobie z pobudzeniem i dystresem (Schore, 2001), a w miarę jak ono dorasta, potrzeba fizycznej bliskości jest łagodzona przez świadomość dostępności opiekuna, który jest obok gotowy do pomocy (Kobak, 1999). Dotyczy to także dzieci, które zyskują poczucie bezpieczeństwa i przywiązania z opiekunami zastępczymi (Dozier, Stovall, Albus, Bates, 2001; Steele, Hodge, Kaniuk, Hillman, Henderson, 2003).

Wyróżnia się cztery typy przywiązania: ufny-bezpieczny, lękowo-unikający, lękowo-ambivalentny (Ainsworth, Blehar, Waters, Wall, 1978)

to relate to other people. The other three types are referred to as anxious and are characterised by a failure to recognise parents as caregivers who are able to create safe developmental conditions. The anxiety-avoidant style is characterised by the child being connected to the parent, but cannot count on having his or her needs met, so they minimise their needs because they fear rejection from the caregiver (Gray, 2010; Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, 2003). The anxiety-ambivalent style is associated with a difficulty in trusting parents. Children get closer to their parents and at the same time reject them (Gray, 2010; Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, 2003). In contrast, an anxiety-disorganised style often appears in children in foster care. It concerns children who have experienced difficult situations, rejection or aggression from their parents. These children struggle with fear, anxiety, feeling helpless, attraction and repulsion of the parent (Gray, 2010; Bakermans-Kranenburg, Ijzendoorn, Juffer, 2003). Extreme cases are referred to as reactive attachment disorder (RAD). According to the DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders), RAD is only diagnosed when there is a known history of pathological care, characterised by persistent neglect of basic emotional needs, permanent deprivation of physiological needs and/or repeated changes of caregivers (Barth, Crea, Kare, Thoburn, Quinton, 2005).

Reactive attachment disorder affects the child's close social relationships and appears before the age of five, extending to other social interactions over time. It may manifest itself through children's difficulties in establishing and maintaining relationships with other people or through a lack of inhibition in relationships. Inhibited behaviour manifests itself in the inability to initiate or respond to most social interactions. The child focuses on one or more adults and their relationship bears the signs of ambivalence or excessive vigilance on the part of the child. The second type is uninhibited behaviour, which is characterised by a lack of reluctance to interact with others and may manifest itself by approaching strangers to satisfy social needs, the need for closeness or reassurance. The child's behaviour is characterised by uncritical sociability, exaggerated confidentiality with strangers and an inability to bond with others (Bartnikowska, Ćwirynkało, 2013; Sheperis, Renfro-Michel,

oraz zdezorganizowany. Najkorzystniejszym stylem jest styl bezpieczny, który kształtuje się w relacji z rodzicem i wpływa na umiejętność nawiązywania przez dziecko kontaktów z innymi ludźmi. Pozostałe trzy typy określane są jako lękowe i charakteryzują się nieuznawaniem rodziców za opiekunów, którzy są w stanie stworzyć bezpieczne warunki rozwoju. Styl lękowo-uniikający cechuje się tym, że dziecko jest związane z rodzicem, ale nie może liczyć na zaspokojenie swoich potrzeb, zatem minimalizuje je, ponieważ obawia się odrzucenia ze strony opiekuna (Gray, 2010; Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, 2003). Styl lękowo-ambiwalentny wiąże się z trudnością zaufania rodzicom. Dzieci zbliżają się do rodziców i jednocześnie ich odtrącają (Gray, 2010; Ijzendoorn, Bakermans-Kranenburg, 2003). Z kolei styl lękowo-zdezorganizowany często pojawia się u dzieci przebywających w pieczy zastępczej. Dotyczy wychowanków, którzy doświadczyli trudnych sytuacji, odrzucenia czy też agresji ze strony rodziców. Dzieci te borykają się z lękiem, niepokojem, czują się bezradne, przyciągają i odtrącają rodzica (Gray, 2010; Bakermans-Kranenburg, Ijzendoorn, Juffer, 2003). Skrajne przypadki określa się jako reaktywne zaburzenie przywiązania (ang. *Reactive Attachment Disorder* – RAD). Według DSM-IV (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) RAD rozpoznaje się tylko wtedy, gdy znana jest historia patologicznej opieki, charakteryzująca się stałym lekceważeniem podstawowych potrzeb emocjonalnych, permanentną deprywacją potrzeb fizjologicznych i/lub powtarzającymi się zmianami opiekunów (Barth, Crea, Kare, Thoburn, Quinton, 2005).

Reaktywne zaburzenie przywiązania dotyczy bliskich społecznych relacji dziecka i pojawia się przed piątym rokiem życia, rozszerzając się z czasem na inne interakcje społeczne. Może objawiać się poprzez trudności dzieci w nawiązywaniu i podtrzymywaniu relacji z innymi ludźmi lub poprzez brak zahamowań w relacjach. Zachowanie zahamowane przejawia się w niemożności zainicjowania lub odpowiadania na większość interakcji społecznych. Dziecko koncentruje się na jednej lub kilku osobach dorosłych, a ich relacja nosi znamiona ambiwalencji bądź też nadmiernej czujności ze strony dziecka. Drugi rodzaj to zachowanie niezahamowane, które charakteryzuje się brakiem oporów w relacjach z innymi i może się ujawniać poprzez podchodzenie do obcych ludzi w celu zaspokojenia potrzeb społecznych,

Doggett, 2003; Kempf, Voeller, 2007; Hall, Geher, 2003; Schwartz, Davies, 2006; Tobin, Wardi-Zonna, Yezzi-Shareef, 2007; O'Reagan, 2005; Keck, Kupecky, 2010).

Forming new bonds can cause anxiety, potentially leading to unfriendly behaviour in the child (Tucker, MacKenzie, 2012). Fear is the main emotion that arises in children when they are separated from "significant adults" (attachment figures). Other feelings that these children may experience include shock, a state of alarm, denial, longing, anger, guilt or despair. Children's reaction to separation may depend on factors such as: previous attachment experiences; the child's age; gender; length of time in foster care and the number of placements the child has been in; quality of foster care; placement of siblings in foster care; the relationship between foster carers and biological parents; and the child's behaviour.

A child who enters foster care may have experienced either complete deprivation of the ability to form emotional bonds (privation) or deprivation, in which bonds have been broken and not replaced. This can cause developmental delays in children in the physical, cognitive and mental areas. In addition, the child may develop patterns of behaviour that are indicative of maladaptation. Another difficulty that emerges in children in foster care can be the blocking of emotions (Aldgate, 1998; Ciczowska-Giedziun, 2016).

Children who have been harmed by their parents often present a disorganised attachment pattern and demonstrate aggressive, unpredictable behaviour, and in adulthood develop a rigid self-efficacy that becomes a compulsive need to control all aspects of their lives (Lyons-Ruth, Jacobvitz, 1999; Hughes, 2004). They do not perceive carers as a source of security, but as a source of distress, and tend to be manipulative, overly submissive, intimidating or role reversing (Hughes, 2004). Children who are neglected are unable to regulate their own emotional states and have a non-secure attachment style, and those who have experienced parental abuse do not know how to cope with stress in the future and may manifest dissociative reactions, which manifest themselves through withdrawal, reduced emotional experiences and dissociation from their own feelings (Schore, 2002). Due to feelings of insecurity and chaos, they often seek to regain a sense of control over their environment, thus displaying a disorganised attachment

potrzeby bliskości czy ukojenia. Zachowanie dziecka cechuje bezkrytyczna towarzyskość, przesadna poufałość z nieznanymi i niemożność nawiązania więzi z drugim człowiekiem (Bartnikowska, Ćwirynkało, 2013; Sheperis, Renfro-Michel, Doggett, 2003; Kempf, Voeller, 2007; Hall, Geher, 2003; Schwartz, Davies, 2006; Tobin, Wardi-Zonna, Yezzi-Shareef, 2007; O'Reagan, 2005; Keck, Kupecky, 2010).

Tworzenie nowych więzi może wywoływać niepokój, potencjalnie prowadząc do nieprzyjaznych zachowań dziecka (Tucker, MacKenzie, 2012). Strach to główna emocja, która pojawia się u dzieci w chwili rozłąki ze „znaczącymi dorosłymi” (figurami przywiązania). Inne uczucia, których mogą doświadczać te dzieci, to szok, stan zaalarmowania, przeczenie, tęsknota, gniew, poczucie winy czy rozpacz. Reakcja dzieci na rozłąkę może zależeć od takich czynników, jak: dotychczasowe doświadczenia związane z przywiązaniem; wiek dziecka; płeć; długość pozostawania w opiece zastępczej oraz liczba miejsc, w których dziecko przebywało; jakość opieki zastępczej; umieszczenie rodzeństwa w opiece zastępczej; relacje pomiędzy opiekunami zastępczymi a rodzicami biologicznymi; zachowanie dziecka.

Dziecko, które trafia do opieki zastępczej, mogło doświadczyć bądź to całkowitego pozbawienia możliwości kształtowania więzi emocjonalnych (ang. *privation*), bądź deprivacji (ang. *deprivation*), polegającej na tym, że więzi zostały przerwane i nie zastąpiono ich innymi. Może to powodować u dzieci opóźnienia rozwojowe w obszarze fizycznym, poznawczym i psychicznym. Ponadto dziecko może kształtować wzorce zachowania, które świadczą o niewłaściwej adaptacji. Inną trudnością, która ujawnia się u dzieci trafiających do pieczy zastępczej, może być zablokowanie emocji (Aldgate, 1998; Ciczowska-Giedziun, 2016).

Dzieci, które zostały skrzywdzone przez rodziców, często prezentują zdezorganizowany wzorec przywiązania i demonstrują zachowania agresywne, nieprzewidywalne, a w dorosłym życiu rozwijają sztywną samodzielność, która staje się kompulsywną potrzebą kontrolowania wszystkich aspektów swojego życia (Lyons-Ruth, Jacobvitz, 1999; Hughes, 2004). Nie postrzegają opiekunów jako źródła bezpieczeństwa, ale jako źródło cierpienia, i przejawiają tendencję do manipulowania, nadmiernej uległości, zastraszenia lub odwracania ról (Hughes, 2004). Dzieci,

style (Hughes, 2004). This style in the case of children in foster care reveals itself as insolent, manipulative, insincere and interactive and results from the child becoming accustomed to an unstable and inconsistent parental unit, leading to the development of premature independence (Prather, Golden, 2009). These children present an antisocial, emotionally reserved, manipulative personality, and are convinced that caregivers are a source of chaos and fear, and this attitude, in turn, leads to inconsistent relationships and difficulties in establishing and maintaining relationships with others (Prather, Golden, 2009).

The consequences of changing foster environments

Placing children in foster care after they have been taken from their parents is associated with a strong experience of rejection (Tucker, MacKenzie, 2012), causing many of them to begin functioning in their new environment with excessive irritability, with successive changes in foster environments being taken as confirmation of the need to maintain their readiness for rejection (Tucker, MacKenzie, 2012). This is related to the perception of a lack of love from parents, a lack of interest in the child's fate and the loss of the family home (Olearczyk, 2007). The role of foster parents becomes particularly important, as they should ensure that the need for love is met and provide a safe nurturing environment that fosters a sense of belonging (Ruszkowska, 2013a). It is worth emphasising that children who are placed in foster care from their natural family may display various types of delays and have behavioural problems, and their care requires special attention from their new carers. If the foster family in which the child has been placed from the natural family is dissolved and

które są zaniedbywane, nie potrafią regulować własnych stanów emocjonalnych i mają pozabezpieczny styl przywiązania, a te, które doznały przemocy ze strony rodziców, nie umieją radzić sobie ze stresem w przyszłości i mogą przejawiać reakcje dysocjacyjne, które objawiają się poprzez wycofywanie się, ograniczenie przeżyć emocjonalnych oraz odcięcie od własnych uczuć (Schoore, 2002). Ze względu na poczucie niepewności i chaos często dążą do odzyskania poczucia kontroli nad swoim otoczeniem, wykazując w ten sposób zdezorganizowany styl przywiązania (Hughes, 2004). Styl ten w przypadku dzieci w pieczy zastępczej ujawnia się jako bezczelny, manipulacyjny, nieszczerzy oraz interaktywny i wynika z przyzwyczajenia się dziecka do niestabilnej i niekonsekwentnej jednostki rodzicielskiej, co doprowadza do wykształcenia przedwczesnej samodzielności (Prather, Golden, 2009). Dzieci te prezentują aspołeczną, emocjonalnie powściągliwą, manipulacyjną osobowość, są przekonane, że opiekunowie stanowią źródło chaosu i strachu, a takie podejście prowadzi do niespójnych relacji oraz trudności w nawiązywaniu i podtrzymywaniu kontaktów z innymi (Prather, Golden, 2009).

Konsekwencje zmian środowisk zastępczych

Umieszczenie dzieci w pieczy zastępczej po odebraniu ich rodzicom wiąże się z silnym doświadczeniem odtrącenia (Tucker, MacKenzie, 2012), co powoduje, że wiele z nich funkcjonowanie w nowym środowisku rozpoczyna z nadmierną drażliwością, a kolejne zmiany środowisk zastępczych traktowane są jako potwierdzenie konieczności podtrzymania gotowości na odrzucenie (Tucker, MacKenzie, 2012). Wiąże się to z przekonaniem braku miłości ze strony rodziców, niezainteresowania losem dziecka oraz utratą domu rodzinnego (Olearczyk, 2007). Szczególne znaczenia nabiera wówczas rola rodziców zastępczych, którzy powinni zadbać o zaspokojenie potrzeby miłości i zapewnić bezpieczne środowisko wychowawcze, sprzyjające poczuciu przynależności (Ruszkowska, 2013a). Warto podkreślić, że dzieci trafiające z rodziny naturalnej do rodziny zastępczej mogą przejawiać różnego rodzaju opóźnienia oraz mają problemy z zachowaniem, a opieka nad nimi wymaga szczególnego zainteresowania ze strony nowych opiekunów. Jeśli dojdzie do rozwiązania rodziny zastępczej, do której dziecko trafiło z rodziny naturalnej, i zostanie

the child is transferred to an institution, the child will become even more affected by orphanhood through the fact of further rejection (Olearczyk, 2007). The child then develops emotional distance as a result of fear of further rejection and of losing attachment and love.

The transfer of children between different forms of foster care causes them to leave each successive fostering environment with a sense of rejection and loss (Diorio, 1992; Klee, Kronstadt, & Zlotnick, 1997; Leslie, Gordon, Ganger, & Gist, 2002; Gauthier, Fortin, Jéliu, 2004; Mihalec-Adkins, Christ, Day, 2020; Miranda, Tadros, Molla, 2020). These children represent a population at high risk of attachment disorders. First, they are exposed to toxic relationships in the natural family, they are removed from it and placed in a foster family or several foster families, then they are moved from the foster family and placed in foster care and consequently develop a lack of trust in adults (Gauthier et al. 2004).

Research shows that adults who have been in various forms of foster care during childhood are at a disadvantage in terms of well-being and personal achievement compared to adults without such experiences (Pecora et al., 2006; Courtney et al., 2007). The instability of the foster environment and its repeated changes have been identified as factors negatively affecting children (Unrau, Seita, Putney, 2008; Price, 2004). With frequent changes in care environments, children show increased behavioural problems (Newton, Litrownik, Landsverk, 2000; Rubin, O'Reilly, Luan, Localio, 2007) and have learning difficulties (Eckenrode, Rowe, Lairde, Brathwaite, 1995; Pecora et al, 2006; Sun, Li, 2014). Children who are in foster care have often already experienced trauma in their natural family (Bellamy, 2008; Strijke, Knorth, Knot-Dickscheit, 2008; Doyle, 2013; Miranda et al, 2019), lack a sense of stability and may find it difficult to bond with subsequent caregivers (Bretherton, 1992; Strijker, Knorth, Knot-Dickscheit, 2008; Miranda et al, 2019).

It is noteworthy that children who experience constant changes of caregivers and who do not have their basic physiological and emotional needs met in the natural family may develop a reactive attachment disorder, manifested through inhibited or uninhibited behaviour, which will prevent children from establishing proper relationships with other people and adversely affect their social-emotional development.

ono przeniesione do placówki opiekuńczo-wychowawczej, to stanie się jeszcze bardziej dotknięte sieroctwem poprzez fakt kolejnego odrzucenia (Olearczyk, 2007). Dziecko wypracowuje wówczas dystans emocjonalny, będący efektem strachu przed kolejnym odrzuceniem i przed utratą przywiązania oraz miłości.

Przenoszenie dzieci pomiędzy różnymi formami pieczy zastępczej powoduje, że z każdego kolejnego środowiska wychowawczego wychodzą z poczuciem odrzucenia i straty (Diorio, 1992; Klee, Kronstadt i Zlotnick, 1997; Leslie, Gordon, Ganger, Gist, 2002; Gauthier, Fortin, Jéliu, 2004; Mihalec-Adkins, Christ, Day, 2020; Miranda, Tadros, Molla, 2020). Dzieci te stanowią populację o wysokim ryzyku zaburzeń przywiązania. Najpierw są narażone na toksyczne relacje w rodzinie naturalnej, zostają z niej zabrane i umieszczone w rodzinie zastępczej lub kilku rodzinach zastępczych, następnie z rodziny zastępczej trafiają do placówki opiekuńczo-wychowawczej i w konsekwencji rozwija się u nich brak zaufania do osób dorosłych (Gauthier i in. 2004).

Badania pokazują, że osoby dorosłe, które w dzieciństwie przebywały w różnych formach pieczy zastępczej, są w niekorzystnej sytuacji pod względem dobrostanu i osiągnięć osobistych w porównaniu z dorosłymi bez takich doświadczeń (Pecora i in., 2006; Courtney i in., 2007). Niestabilność środowiska zastępczego i kilkukrotne jego zmiany zostały zidentyfikowane jako czynniki wpływające negatywnie na dzieci (Unrau, Seita, Putney, 2008; Price, 2004). Przy częstych zmianach środowisk wychowawczych dzieci przejawiają zwiększone problemy z zachowaniem (Newton, Litrownik, Landsverk, 2000; Rubin, O'Reilly, Luan, Localio, 2007) oraz mają trudności z nauką (Eckenrode, Rowe, Lairde, Brathwaite, 1995; Pecora i in., 2006; Sun, Li, 2014). Dzieci, które przebywają w pieczy zastępczej, często doświadczyły już traumy w swojej rodzinie naturalnej (Bellamy, 2008; Strijke, Knorth, Knot-Dickscheit, 2008; Doyle, 2013; Miranda i in., 2019), nie mają poczucia stabilności i mogą mieć trudności z nawiązywaniem więzi z kolejnymi opiekunami (Bretherton, 1992; Strijker, Knorth, Knot-Dickscheit, 2008; Miranda i in., 2019).

Warto podkreślić, że u dzieci, które doświadczają ciągłych zmian opiekunów oraz nie mają zaspokojonych podstawowych potrzeb fizjologicznych i emocjonalnych w rodzinie naturalnej, może rozwinąć się reaktywne zaburzenie przywiązania,

uzewnętrzniające się poprzez manifestowanie zachowań zahamowanych lub niezahamowanych, co uniemożliwi dzieciom nawiązanie poprawnych relacji z innymi ludźmi i wpłynie niekorzystnie na ich rozwój społeczno-emocjonalny.

Conclusion

There is no doubt that the situation of children removed from their natural parents and placed in foster care is emotionally difficult. Children who enter foster care should be provided with safe conditions that are essential for their proper development and have the chance to establish bonds that are important for their future social functioning. Foster families are a more favourable educational environment than institutional forms, but nevertheless they are not always able to cope with the difficulties in implementing their function. However, it seems that children who are transferred from family foster care to care and educational facilities are in the most difficult situation. Educators who have several children in their care are not able to give each of them as much attention as a parent in a well-functioning family. In addition, a child needs stability and a person who will be available at all times if difficulties arise, which is not possible with educators working in institutions.

A child rejected by his or her parents experiences a sense of lack of love (Yaqoob et al., 2021) and acceptance, and may develop various types of defence mechanisms involving, among other things, withdrawal, denial or manifesting aggression towards new carers (Olearczyk, 2007; Czeredrecka, 1987). Failure to meet a child's emotional needs can contribute to disruptions in psycho-physical development and building a sense of belonging (Dorsey et al., 2015; Shafiq et al., 2020). Taking care of children rejected by their parents requires taking into account possible disorders arising in the area of establishing bonds with adults. If there is a change of foster environment (to another foster family or to foster care), then the child experiences a double rejection and the consequences of these changes can intensify the children's emotional disturbances. It is emphasised that these children represent a population at high risk of attachment disorders (Gauthier et al., 2004).

Zakończenie

Nie ulega wątpliwości, że sytuacja dzieci odbieranych rodzicom naturalnym i umieszczanych w pieczy zastępczej jest trudna pod względem emocjonalnym. Dzieci, które trafiają do rodzin zastępczych, powinny mieć zapewnione bezpieczne warunki istotne dla ich prawidłowego rozwoju oraz mieć szansę na nawiązanie więzi ważnych dla ich przyszłego funkcjonowania społecznego. Rodziny zastępcze są korzystniejszym środowiskiem wychowawczym niż formy instytucjonalne, niemniej jednak nie zawsze są w stanie sprostać trudnościom w realizacji ich funkcji. Wydaje się jednak, że w najtrudniejszej sytuacji znajdują się dzieci, które z rodzinnej formy pieczy zastępczej są przenoszone do placówek opiekuńczo-wychowawczych. Wychowawcy, którzy mają pod opieką kilkoro dzieci, nie są w stanie poświęcić każdemu z nich tyle uwagi, co rodzic w dobrze funkcjonującej rodzinie. Poza tym dziecko potrzebuje stałości i osoby, która w razie pojawiających się trudności będzie do dyspozycji przez cały czas, co nie jest możliwe w przypadku wychowawców pracujących w placówkach.

Dziecko odrzucone przez rodziców doświadcza poczucia braku miłości (Yaqoob i in., 2021) oraz akceptacji, może wypracować różnego rodzaju mechanizmy obronne polegające między innymi na wycofywaniu się, zaprzeczaniu czy manifestowaniu agresji względem nowych opiekunów (Olearczyk, 2007; Czeredrecka, 1987). Brak zaspokojenia potrzeb emocjonalnych dziecka może się przyczynić do zaburzeń w rozwoju psychofizycznym i budowaniu poczucia przynależności (Dorsey i in., 2015; Shafiq i in., 2020). Podjęcie opieki nad dziećmi odrzuconymi przez rodziców wymaga uwzględnienia możliwych zaburzeń powstających w obszarze tworzenia więzi z dorosłymi. Jeśli dojdzie do zmiany środowiska zastępczego (na inną rodzinę zastępczą lub na placówkę opiekuńczo-wychowawczą), wówczas dziecko doznaje podwójnego odrzucenia, a konsekwencje tych zmian mogą potęgować zaburzenia w sferze emocjonalnej dzieci. Podkreśla się, że

It seems, therefore, that when deciding to change the foster environment, it is important to take into account the mechanisms involved in establishing relationships with other people and to provide children with support using professional therapy, so that they are able to establish proper and safe relationships with others in the future. In addition, the need to tailor the foster environment to the child's needs in order to secure social bonds with significant adult carers is also pointed out (Bowlby, 1988; D'Andrade, 2005; Steinhauer, 1991; Pecora et al, 2009).

dzieci te stanowią populację o wysokim ryzyku zaburzeń przywiązania (Gauthier i in., 2004).

Wydaje się zatem, że przy podejmowaniu decyzji o zmianie środowiska zastępczego należy uwzględnić mechanizmy występujące przy nawiązywaniu relacji z innymi ludźmi i udzielić dzieciom wsparcia z wykorzystaniem profesjonalnej terapii, by w przyszłości potrafiły nawiązywać prawidłowe i bezpieczne relacje z innymi. Ponadto wskazuje się również na konieczność dopasowania środowiska zastępczego do potrzeb dziecka, by zabezpieczyć więzi społeczne ze znaczącymi dorosłymi opiekunami (Bowlby, 1988; D'Andrade, 2005; Steinhauer, 1991; Pecora i in., 2009).

References:

1. Ainsworth, M., Blehar, M., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the strange situation*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Aldgate J. (1998), Teoria przywiązania Bowlby'ego i jej zastosowanie w pracy socjalnej w zakresie opieki nad dziećmi – wprowadzenie. W: J. Lishman, tł. K. Czekaj (red.), *Podręcznik teorii dla nauczycieli praktyki w pracy socjalnej* (s.17-47). Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.
3. Badora, S. (2002). Teoretyczne aspekty sieroctwa i jego opiekuńczej kompensacji. W: S. Badora, M. Marzec, *System opieki w zjednoczonej Europie* (s.55-94). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
4. Bakermans-Kranenburg, M. J., van Ijzendoorn, M. H., Juffer, F. (2003). Less is more: Meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological Bulletin*, 129(2), 195–215. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.2.195>
5. Baron, B. (2014). Sieroctwo społeczne. Pojęcie kontrowersyjne? *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 1, 12-18.
6. Barth R. P. Crea T., J. Kare, Thoburn J., Quinton D. (2005). Beyond attachment theory and therapy. Towards sensitive and evidence-based interventions with foster and adoptive families in distress. *Child and Family Social Work*, 10, 257-268. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1365-2206.2005.00380.x>.
7. Bartnikowska U., Ćwirynkało K. (2013), *Rodziny adopcyjne i zastępcze dzieci z niepełnosprawnościami*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
8. Bellamy, J. L. (2008). Behavioral problems following reunification of children in long-term foster care. *Children and Youth Services Review*, 30, 216–228. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2007.09.008>.
9. Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent–child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
10. Bretherton, I. (1992). Origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28, 759–775. <http://dx.doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759>
11. Cassidy, J., Shaver, P.R. (1999). *Handbook of Attachment*. New York: Guilford Press.
12. Ciczkowska-Giedziun, M. (2016). *Praca socjalno-wychowawcza z rodziną. Od teorii do praktyki*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
13. Courtney, M. E., Dworsky, A., Cusick, G. R., Havlicek, J., Perez, A., Keller, T. (2007). *Midwest evaluation of the adult functioning of former foster youth: Outcomes at age 21*. Chicago: Chapin Hall Center for Children at the University of Chicago.
14. Cudak, H. (1998). Zaspokajanie potrzeb psychicznych w rodzinie, a sieroctwo duchowe dzieci. W: T. Sołtysiak (red.), *Sieroctwo społeczne, przyczyny, skutki i sposoby jego zapobiegania w aktualnej rzeczywistości kraju* (s.89 -102). Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczna.

15. Czeredrecka, B. (1987). Specyficzne potrzeby wychowanków domów dziecka. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 5-11.
16. D'Andrade, A. C. (2005). Placement stability in foster care. In G. P. Mallon, P. M. Hess (eds.), *Child welfare for the 21st century: A handbook of practices, policies, and programs* (s. 608-622). New York: Columbia University Press.
17. Diorio, G. (1992). Les enfants victimes de maltraitance [The child victims of maltreatment]. *Prisme*, 3(1), 32-39.
18. Dorsey, S., Lucid, L., Murray, L., Bolton, P., Itemba, D., Manongi, R., Whetten, K. (2015). A Qualitative Study of Mental Health Problems Among Orphaned Children and Adolescents in Tanzania. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 203(11), 864-870. <http://dx.doi.org/10.1097/nmd.0000000000000388>.
19. Doyle, J. J. (2013). Causal effects of foster care: An instrumentalvariables approach. *Children & Youth Services Review*, 35, 1143-1151. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.03.014>
20. Dozier, M., Stovall, K. C., Albus, K. E., Bates, B. (2001). Attachment for infants in foster care: the role of caregiver state of mind. *Child Development*, 72, 1467-1477. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8624.00360>.
21. Eckenrode, J., Rowe, E., Laird, M., Braithwaite, J. (1995). Mobility as a mediator of the effects of child maltreatment on academic performance. *Child Development*, 66, 1130-1142. <http://dx.doi.org/10.2307/1131803>.
22. Gauthier, Y., Fortin, G., Jéliu, G. (2004). Clinical application of attachment theory in permanency planning for children in foster care: The importance of continuity of care. *Infant Mental Health Journal*, 25(4), 379-396. <http://dx.doi.org/10.1002/imhj.20012>.
23. Gavița, O. A., David, D., Bujoreanu, S., Tiba, A., Ionuțiu, D. R. (2012). The efficacy of a short cognitive-behavioral parent program in the treatment of externalizing behavior disorders in Romanian foster care children: Building parental emotion-regulation through unconditional self- and child-acceptance strategies. *Children and Youth Services Review*, 34(7), 1290-1297. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.03.001>.
24. Gray, D. (2010). *Adopcja i przywiązanie*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
25. Hall, S.E., Geher, G. (2003). Behavioral and personality characteristics of children with reactive attachment disorder. *Journal of Psychology. Interdisciplinary and Applied*, 137, 145-162. <http://dx.doi.org/10.1080/00223980309600605>.
26. Hryniewicz, J. (2006). *Odrzuceni. Analiza procesu umieszczania dzieci w placówkach opieki*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
27. Hughes, D. (2004). An attachment-based treatment of maltreated children and young people. *Attachment & Human Development*, 6, 263-278. <http://dx.doi.org/10.1080/14616730412331281539>.
28. Ijzendoorn, M.H., Bakermans-Kranenburg, M.J. (2003). Attachment disorders and disorganized attachment. Similar and different. *Attachment and Human Development*, 5(3), 313-320.
29. Jadczyk-Szumilo T. (2016). Teoria przywiązania i jej zastosowanie w pracy z rodziną. W: I. Krasiejko, M. Ciczowska-Giedziun (red.), *Praca socjalno-wychowawcza z rodziną w ujęciu wybranych koncepcji*, (17-32). Warszawa: Instytut Rozwoju Służb Społecznych.
30. Januszkiewicz, J. (2011). *Rodziny zastępcze porzucają dzieci*. Pobrane z: <http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20110709/MAGAZYN/561598603>.
31. Jundziłł, I. (1992). Sytuacja dziecka osieroconego a zadania w zakresie opiekuńczo - wychowawczym. *Studia Pedagogiczne*, LVIII, 100-102.
32. Keck, G.C., Kupecky, R.M. (2010). *Wychowanie zranionego dziecka*. Warszawa: M. Raciniewski Services.
33. Kelm, A. (1983). *Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
34. Kempf, J.P., Voeller, K.K.S. (2007). Reactive attachment disorder in attachment. *Adolescent Psychiatry*, 30, 159-178.

35. Klee, L., Kronstadt, D., Zlotnick, C. (1997). Foster care's youngest: A preliminary report. *American Journal of Orthopsychiatry*, 67, 290-299. <http://dx.doi.org/10.1037/h0080232>.
36. Kobak, R. (1999). The emotional dynamics of disruptions in attachment relationships: Implications for theory, research, and clinical intervention. In J. Cassidy, P. R. Shaver, *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (21-43). The Guilford Press. New York: Guilford Press.
37. Kurcz, A. (2006). Sieroctwo rodzinne. W: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, (732-737). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
38. Leslie, L.K., Gordon, J.N., Ganger, W., Gist, K. (2002). Developmental delay in young children in young children in child welfare by initial placement type. *Infant Mental Health Journal*, 23, 496-516. <http://dx.doi.org/10.1002/imhj.10030>.
39. Lyons-Ruth, K., Jacobvitz, D. (1999). Attachment disorganization: Unresolved loss, relational violence, and lapses in behavioral and attentional strategies. In J. Cassidy, P. R. Shaver, *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (520-554). New York: The Guilford Press.
40. Maciaszkowa J. (1991). *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej. Opieka rodzinna nad dzieckiem i kompensacja jej niedostatków*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
41. Mihalec-Adkins, B. P., Christ, S. L., Day, E. (2020). An exploration of placement-related psychosocial influences on school engagement among adolescents in foster care. *Children and Youth Services Review*, 108, 104616. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104616>
42. Miranda, M., Molla, E., Tadros, E. (2019). Implications of Foster Care on Attachment: A Literature Review. *The Family Journal*, 27(4), 394-403. <http://dx.doi.org/10.1177/1066480719833407>.
43. Mohammadzadeh, M., Awang, H., Ismail, S., Kadir Shahar, H. (2018). Stress and coping mechanisms among adolescents living in orphanages: An experience from Klang Valley, Malaysia. *Asia-Pacific Psychiatry*, 10(1), e12311. <http://dx.doi.org/10.1111/appy.12311>.
44. Newton, R. R., Litrownik, A. J., Landsverk, J. A. (2000). Children and youth in foster care: Disentangling the relationship between problems behaviors and number of placements. *Child Abuse and Neglect*, 24(10), 1363-1374. [http://dx.doi.org/10.1016/s0145-2134\(00\)00189-7](http://dx.doi.org/10.1016/s0145-2134(00)00189-7).
45. O'Regan, F.J. (2005). *Jak pracować z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych*. Warszawa: Liber.
46. Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
47. Olearczyk, T. (2007). *Sieroctwo i osamotnienie: pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
48. Pecora, P. J., Whittaker, J. K., Maluccio, A. N., Barth, R. P., DePanfilis, D. (2009). *The child welfare challenge: Policy, practice, and research*. New Brunswick, New York: Aldine Transaction Publishers.
49. Pecora, P.J., Williams, J., Kessler, R. C., Hiripi, E., O'Brien, K., Emerson, J., Herrick, M.A., Torres, D. (2006). Assessing the educational achievements of adults who were formerly placed in family foster care. *Child and Family Social Work*, 11, 220-231. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1365-2206.2006.00429.x>.
50. Piecza zastępcza w 2022 roku. Główny Urząd Statystyczny.
51. Prather, W., Golden, J. A. (2009). A behavioral perspective of childhood trauma and attachment issues: Toward alternative treatment approaches for children with a history of abuse. *International Journal of Behavioral Consultation & Therapy*, 5, 222-241. <http://dx.doi.org/10.1037/h0100872>.
52. Price, D. M. (2004). Rebuilding shattered families: Disclosure, clarification and reunification of sexual abusers, victims, and their families. *Sexual Addiction and Compulsivity*, 11, 187-221. <http://dx.doi.org/10.1080/10720160490903701>.
53. Rembowski, J. (1989). Poczucie osamotnienia w świetle teorii i niektórych technik pomiaru. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 3-11.
54. Rubin, D. M., O'Reilly, A. L. R., Luan, X., Localio, R. (2007). The impact of placement stability on behavioral well-being for children in foster care. *Pediatrics*, 119(2), 336-344. <http://dx.doi.org/10.1542/peds.2006-1995>.
55. Ruskowska, M. (2017). Kontakty z rodzinami generacyjnymi podopiecznych rodzin zastępczych. *Praca Socjalna*, 1, 136-144.

56. Ruszkowska, M. (2015). Sieroctwo „społeczne wtórne” jako zagrożenie funkcjonowania dziecka, w: S. Neslušanová, M. Niková, E., Jarosz, *Sociální pedagogika ve světle společenského, institucionálního a individuálního ohrožení*, (859-865). Brno : Institut mezioborových studií.
57. Ruszkowska, M. (2013a). *Diagnoza rodzin zastępczych w obliczu dylematów współczesności*, Warszawa: Wydawnictwo Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
58. Ruszkowska, M. (2013b). *Rodzina zastępcza jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze*. Warszawa: Wydawnictwo Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
59. Schore, A. (2002). Dysregulation of the right brain. A fundamental mechanism of traumatic attachment and the psychopathogenesis of posttraumatic stress disorder. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36, 9–30. <http://dx.doi.org/10.1046/j.1440-1614.2002.00996.x>.
60. Schore, A. (2001). Effects of a secure attachment relationship on right brain development, affect regulation, and infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 7-66. [http://dx.doi.org/10.1002/1097-0355\(200101/04\)22:1%3C7::aid-imhj2%3E3.0.co;2-n](http://dx.doi.org/10.1002/1097-0355(200101/04)22:1%3C7::aid-imhj2%3E3.0.co;2-n).
61. Schwartz, E., Davis, A.S. (2006). Reactive Attachment Disorder. Implications for school readiness and school functioning. *Psychology in the Schools*, 43(4), 471-479. <http://dx.doi.org/10.1002/pits.20161>.
62. Shafiq, F., Haider, S. I., Ijaz, S. (2020). Anxiety, Depression, Stress, and Decision-Making Among Orphans and Non-Orphans in Pakistan. *Psychology Research and Behavior Management*, 13, 313-318. <http://dx.doi.org/10.2147/prbm.s245154>.
63. Sheperis, C.J., Renfro-Michel, E.L., Doggett, A.A. (2003). In-home treatment of Reactive Attachment Disorder in a therapeutic foster care system. A case example. *Journal of Mental Health Counseling*, 25(1), 76–88. <http://dx.doi.org/10.17744/mehc.25.1.krphhdq43bn4mawg>.
64. Steele, M., Hodge, J., Kaniuk, J., Hillman, S., Henderson, K. (2003). Attachment representations and adoption: associations between maternal states of mind and emotion narratives in previously maltreated children. *Journal of Child Psychotherapy*, 29, 187-205. <http://dx.doi.org/10.1080/0075417031000138442>.
65. Steinhauer, P. D. (1991). *The least detrimental alternative: A systematic guide to case planning and decision-making for children in care*. Toronto: University of Toronto Press.
66. Strijker, J., Knorth, E. J., Knot-Dickscheit, J. (2008). Placement history of foster children: A study of placement history and outcomes in long-term family foster care. *Child Welfare*, 87, 107-12.
67. Tobin, D., Wardi-Zonna, K., Yezzi-Shareef, A.M. (2007). Early recollections of children and adolescents diagnosed with Reactive Attachment Disorder. *The Journal of Individual Psychology*, 63(1), 86-95.
68. Tucker, D. J., MacKenzie, M. J. (2012). Attachment theory and change processes in foster care. *Children and Youth Services Review*, 34(11), 2208-2219. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2012.07.020>.
69. Unrau, Y. A., Seita, J. R., Putney, K. S. (2008). Former foster youth remember multiple placement moves: A journey of loss and hope. *Children and Youth Services Review*, 30(11), 1256-1266. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2008.03.010>.
70. Węgierski, Z. (2006). *Opieka na dzieckiem osieroconym: teoria i praktyka*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
71. Yaqoob, T., Qamar, T., Yasin, A. (2021). Loneliness, coping and socio-emotional adjustment among orphans. *Education Science and Psychology*, 3(60), 50-53.
72. Zhou, G. (2012). *Understanding the Psychological Well-Being of Orphans and Vulnerable Children (OVC): The Intersection of Research and Policy*. Durham: Duke University.